

Un lloc per a la poesia

Una mirada a l'expressió artística lírica lligada a la psicoanàlisi clínica

Lluïsa Etxeberria Azkune

Resum

En aquest article exploro l'aventura d'escriure poesia: la gènesi de la paraula, què pot motivar el poeta a escriure, quines influències literàries l'estimulen i quines eines específiques requereix el procés creatiu del llenguatge poètic.

Les reflexions que presento són fruit de la meua experiència, que m'ha permès mirar la creació poètica des del vèrtex específic de la lírica com des d'una perspectiva psicoanalítica. Intento explorar-ne alguns lligams i semblances a fi de destacar les interconnexions entre l'ofici d'escriure i l'acció psicoterapèutica.

Paraules clau: *jo líric, llenguatge poètic, paraula, poesia i psicoanàlisi, procés creatiu.*

Abstract

In this article I explore the adventure of writing poetry: the genesis of the word, what can lead the poet to write, what literary influences stimulate him and the specific tools which are required in the creative process of the poetic language.

My reflections come from my experience, which has allowed me to look at the poetic creation both from the specific angle of the lyric poetry as well as from a psychoanalytical perspective. I try to explore some bonds and similarities between them so as to highlight the interconnections between the craft of writing and the psychotherapeutic action.

Keywords: *lyrical me, poetic language, word, poetry and psychoanalysis, creative process.*

El viatge d'escriure

El viatge d'escriure és un procés creatiu i constructiu. L'escriptura és un treball indagatori, d'exploració, de recerca, d'activitat constructiva, d'horitzó de comunicabilitat. És conrear i respirar en actitud vital creativa. I en el procés es fa camí, un camí de dolor que permet elaborar i dona contenció, llum.

El treball d'escriure té molt a veure amb la construcció a partir de la mirada de qui som, com actuem, com pensem que ens veuen els altres, o de la distància entre un mateix i els altres, diferenciant-nos. El que veiem i el que no veiem sempre és part de la nostra construcció com a subjectes. Hi ha un moviment de dins cap enfora i de fora cap endins. El potencial poètic, l'univers poètic-creatiu, està estretament lligat a l'itinerari vital propi de qui escriu.

Igual com s'aprèn a llegir, a recitar o un ofici, la construcció d'una obra poètica és un aprenentatge. Es necessita el coneixement de tècniques i eines que afavoreixen el talent i la inspiració, però té espai en el lloc més insospitat dels nostre *jo*; és probable que no s'acabi de reconèixer i, tanmateix, tot suma en una pràctica en què el procés pot ser tan rellevant com el resultat, i la voluntat experimental un requisit per trobar tant el que és nou com el que sempre ha estat a dins, perquè l'univers simbòlic i el pes de l'inconscient són a la base. Hi intervé no només tot allò que és plenament conscient —el que hi ha a la superfície més o menys afable o confortable de la persona— sinó també allò que en algun moment va ser deixat de banda i va quedar relegat a l'inconscient. La poesia remou les nostres dissonàncies, els sons disharmònics del nostre viure, i és el resultat d'un treball silenciós, en la foscor, en un aprenentatge que mai no s'acaba.

Per a M. Zambrano (2014, p. 51), filòsofa i escriptora, l'ofici d'escriure és «salvar les paraules del seu caràcter efímer, del seu ésser transitori, i conduir-les en la nostra reconciliació envers allò perdurable». La poetessa M. Abelló (Inèdit, 2008), que desprèn tanta passió pel que escriu, ens ve a mostrar com fa ella el viatge vers l'autoconeixement en tant que ens recorda que existim, el que som, i per la qual cosa facilita contactar amb desigs i emocions que bateguen a dins nostre:

Si no escrivís

Si no escrivís
és com si no existís.
Em desconec.
Oblido qui sóc.
I temo que hauré de tornar
a confegir-me.

En veu del poeta A. Clapés (1992), escriure és una actitud vital creativa, artística:

Escriure és viure, confegir
un llenguatge on habitar.

I R. M. Rilke (1929, p. 27), poeta i pensador, a *Cartes a un jove poeta*, fa recomanacions en aquest sentit:

[...] fugi dels motius generals i decanti's cap aquells que li ofereix la seva vida de cada dia i descriu'n les tristors i els anhels, els pensaments fugissers i la fe en quelcom bell. Expliqui-ho tot amb sinceritat íntima, reposada i humil i faci servir per a expressar-se les coses que el volten, les imatges dels somnis i els objectes dels seus records... Si la seva vida de cada dia li sembla esquifida, no l'acusi. Més aviat, acusi's, digui's que encara no és prou poeta per cantar-ne les riqueses, car no hi ha esquifidesa ni lloc esquifit o indiferent per als creadors.

I escriu també en la seva Carta primera: «Alguna cosa pròpia arriba a paraula i melodia». (p. 26)

Escriure i temptejar no és, doncs, quelcom que neixi de la nostra espontaneïtat sinó que —com el mateix P. Cortès (2015, p. 7) diu al Pròleg del seu poemari *Itineraris poètics*—, representa recórrer «a records d'infància i de joventut, l'experiència dels

anys viscuts, els encerts i les pèrdues, per retornar sempre als aspectes essencials d'interiorització». La creació, en forma de poesia, com a llenguatge comunicatiu, és un procés que empeny a tenir una mirada atenta cap a les persones, cap a les coses i també envers un mateix. L'amor a les paraules estimula a ordenar les idees i els sentiments, a connectar-se amb els afectes propis i amb els dels altres, perquè la textura humana demana transpirar reciprocitat, en tant que la poesia és expressió íntima que invita a l'intercanvi, a la relació, i persegueix l'alteritat.

Així J. Raspall (2004, p. 224), poetessa, en el repte d'escriure, des de la seva sensibilitat i del seu domini precís del llenguatge, en el bellíssim recull d'haikus diu:

Cada paraula
és un batec de vida
que vol donar-se.

Influències literàries en l'aventura poètica

Pel que fa a l'aventura poètica de cada poeta, malgrat no estar sotmès a seguir els cànons estètics, cal posar en rellevància la influència que han tingut en el seu itinerari poètic aquells autors que l'han precedit, els que han estat significatius en l'univers mental de cada un, com a mestres amb els quals s'han identificat a partir del que representen en la seva inspiració. És aquest mimetisme que ens acompanya als humans i ens configura, tot i que després hi posem la nostra personal empremta. Sovint la personalitat humana, tan diversa, assumeix en llibertat un cert grau de mimesi, per introjectar i incorporar el que digerim de l'altre amb qui ens identifiquem, per fer la nostra pròpia aventura de la manera més autèntica possible, que és vivint-la. Sucedeeix en la poesia, quan hom s'endinsa en els autors referents per poder gaudir llegint-los i escriure després, sota les seves veus.

J. Palau i Fabre, poeta, dramaturg, contista i assagista (2008, p. 128), en *Poemes de l'Alquimista*, escriu: «M'he plantejat sovint aquesta pregunta, el greu problema de la poesia: hauria escrit, jo, si altres abans de mi, no haguessin escrit? I si, per tant, no hagués vist aquest gest i no hagués pogut imitar-lo? Tota autenticitat del meu ésser com a poeta depèn de la resposta, més o menys categòrica, que pugui donar

a aquesta pregunta», la qual cosa no vol dir que l'aspecte imitatiu sigui considerat rellevant per a ell en la seva trajectòria poètica.

I d'aquí es desvetllen algunes preguntes més: com saber si la poesia és, en tots o en la majoria dels casos, un testimoni intern veritable? Com saber si el que s'escriu correspon a esdeveniments reals o si és fruit d'una memòria distorsionada o són records de fets imaginats, fruit de la fantasia, de la imaginació o d'un deliri? Com copsar el que prové de reescriure allò viscut per les generacions anteriors, les anomenades «experiències vicàries»? Aquestes són experiències que el poeta fa seves, però no sempre han estat viscudes directament per ell sinó que li han estat explicades o les ha intuïdes i, consegüentment, formen part de la seva cultura, de les seves reaccions, del seu món intern.

Aquests i d'altres interrogants bateguen a l'univers singular de cada creador líric. M. Zambrano (ob. cit.) es pregunta i respon alhora, fent al·lusió als poetes:

Què és el que vol dir l'escriptor i per què vol dir-ho? Per què i per a qui? Vol dir el secret; el que no es pot dir amb la veu per ser massa veritat; les grans veritats no solen dir-se parlant. La veritat del que passa en el si secret del temps és el silenci de les vides, i que no pot dir-se. Hi ha coses que no es poden dir, i és cert. Però això que no pot dir-se, és el que s'ha d'escriure. El poeta parla, retenint en el dir, mesurant i creant en el dir amb la seva veu, les paraules. (p. 51)

Els poetes s'avancen, interpreten, somien, imaginem, caminen i naveguen entre paraules. La seva realitat d'idees i imatges, acostuma a ser amiga de la veritat. En ells, passat, present i futur es fonen sense solució de continuïtat, en una introspecció que trenca barreres. En aquest sentit es pot afirmar, recordant noms imprescindibles de la poesia catalana com Abelló, Ausiàs March, Carner, Espriu, Foix, Maragall, Martí i Pol, Riba, Salvat-Papasseit, Vinyoli i d'altres, que no hi ha poemes que entretenen, i sí que trasbalsen, que són reivindicatius de la llibertat personal i/o col·lectiva. Hi ha poetes que eixamplen la mirada literària, que ens desvetllen part de nosaltres mateixos. Hi ha versos colpidors, poemaris potents que fan sagnar i alguns que fan sagnar però alhora ajuden a cicatritzar ferides, i guareixen.

Sovint es troben cites molt expressives fent de pòrtic a poemes i poemaris que corroboren aquestes influències literàries, ja siguin cites clàssiques o emblemàtiques de poetes de llarguíssima trajectòria, ja siguin cites de més noves i actuals, les que es recullen en els poetes emergents, en l'afer d'identificar-se amb els pensaments o sentiments que traspuja el *jo líric* del poeta referent. Sens dubte, l'elaboració creativa d'alguns poemes és una rèplica de lectures o fruit de recitals i de converses que es guarden a la memòria. I confereixin l'ésser que són els poetes i els lectors de poesia.

Construcció del «jo líric»

Una emoció especial pot ser el desencadenant de la producció poètica. El punt d'arrencada és una emoció, un sentiment, una necessitat, una experiència, un interrogant, un dubte, una reflexió, el límit del silenci, un moment inoblidable... El poeta, en la gènesi del poema, va quasi sempre a l'aventura, a la recerca d'un impossible, intentant donar cos als versos de manera artesanal. Alhora, la inspiració poètica neix de la solitud, de l'aïllament afectiu que fa que el poeta tingui set, i el procediment li permet donar sortida al gruix d'emocions. És des de la set que se cerquen les paraules, en ritmes i cadències, en traços i dibuixos mentals de diferent intensitat. La música de les paraules, el ritme intern i la imatge visual es corresponen, són concurrents i li donen sentit al poema. Visible i invisible es combinen com s'entrellacen el veritable, l'imaginat i el simbòlic. És per això que cal explorar l'univers poètic de l'autor que revela veritats copsades i construïdes a través del llenguatge simbòlic. Amb una expressió així irromp Cortès (ob. cit., p. 88):

Vinc d'instant passats que omplen silencis

I va a la recerca del silenci i la mudesa, aspectes que preparen el dret o la possibilitat de cadascú de reflexionar i reconèixer, mitjançant la introspecció, aquest nostre *inconscient creatiu* que té les seves arrels dins del silenci. Per a J. Vinyoli (2008, p. 194), pel que desprenen aquests versos, es pot dir que la poesia prové del dolor:

És bo de tenir llàgrimes a punt, tancades

J. Margarit (2015, p. 104) també reivindica l'experiència del dolor com a motor per a la poesia i resol que l'objectiu, tant del que escriu com de qui llegeix poesia, és assolir la manera pròpia de fer front a la soledat: «cal quedar-se sol amb el poema».

I per a Abelló (2014) la fusta del poeta són les paraules, l'univers interior de la paraula. Ella va escriure en tot moment assaborint els mots i va entendre la poesia com la grandesa de les petites coses. Deixa palès com l'amor a les paraules es cou a l'univers interior, en «la paraula nua» com destil·len aquests versos:

Tan sols la paraula nua

Tan sols la paraula nua
la teva, mai la d'un altre,
la que reflecteix una vida
dins d'una solitud
curulla de promeses,
on tot és possible.

S'esvaeixen els dubtes
la foscor claror es torna
i els sols variants i múltiples
cauen damunt cada mot,
el cobreixen i donen força.

Enllà d'aquest ser-hi
tan precís que
s'allarga en el contingut
de cada paraula clara.

Com és la poesia.

Dia mundial de la poesia,
21 de març de 2014

La poesia té la seva pròpia realitat però, en tot cas, té l'obligació de reflectir l'època i la realitat del poeta, com un altre historiador de la vida quotidiana. Escoltant-se i escoltant el que passa al món i el que passa als altres, té un elevat sentit de la realitat. Permet mirar-la integrant-hi tot el que irromp de contradictori, àdhuc d'inexplicable. El poeta no fa cap fugida ni pretén donar respostes, ni induir o forçar a res, sinó que tracta d'encarar les ansietats, períodes de buit i solitud, de frustració i desemparedat, sovint ansietats de caràcter depressiu. Enfrontant-se

de vegades a l'intens malestar és com intenta arribar a les arrels, connectar amb el seu món mental i reflexionar per restablir, en el possible, l'equilibri i la integritat personals.

Al meu parer, en la construcció d'un poemari es posen en marxa aspectes interns i elements externs. És del blocatge de l'ànima, de l'experiència emocional d'on destil·len les pors, les inquietuds, els dubtes, i també la sinceritat i la mentida. En principi, però, la poesia fondeja en la veritat, és on té les arrels, i és des d'on humanitza —si és des de l'honestat, des de l'experiència sincera; pretén ser creïble, «i la veritat se sosté sobre la sinceritat, que és aquesta la saba que circula per l'arrel més profunda del llenguatge», diu el filòsof J. M. Esquirol (2015, p. 136). I J. Sala (2010, p. 39), psicoanalista, cita a Ferrater Mora en el seu Diccionari de Filosofia per diferenciar veritat de veracitat:

El terme veracitat es refereix a la relació del subjecte amb l'enunciat que ell mateix formula respecte als propis estats emocionals i als propis pensaments, i té a veure amb la fidelitat i sinceritat del subjecte respecte a la percepció de les emocions i pensaments que li pertanyen.

És en aquest sentit que la poesia emmarca la seva comesa. Així la veu de la poetessa basca M. A. Meabe (www.cit.com) reivindica l'autenticitat en la seva recerca: «no busco la veritat sinó l'autenticitat» (la traducció és meua). Un poema vol respirar autenticitat, on es viu i brolla la vida perquè conté el que s'ha cregut, viscut, somiat o el que ha pogut centrar l'atenció del poeta en un temps determinat.

En la gènesi dels poemes intervenen molts factors: estats d'ànim i alhora reflexions, conceptes, paradoxes, filosofia, etc. que s'entreveuen i traspuen en allò que diem «la declaració d'intencions» (com el contrari del que és empíric), tot i que no sempre les intencions del poeta són conscients per a ell. La declaració moral d'intencions és més evident en uns poemes que en altres, en el simbolisme i en les metàfores. Això fa que no tot sigui explícit, amb la finalitat que algun fil inquietant del vers o del poema faci pensar, sense que hi juguin estranyes maniobres ni excessius artificis estilístics, puix que en la poesia s'hi troba el clarobscur entre allò dit i allò no dit, almenys directament. El dir i desdir de

la paraula pot ser i és, per a molts poetes, la paraula que guareix.

Tanmateix el text poètic, entre altres coses, es proposa un fi estètic. La bellesa d'un poema rau en el to emocional i busca emocionar. Música i poesia són indestriables. En veu de M. Sampere (2015) «la poesia és música en lletres». Escriure-la té a veure amb la musicalitat dels versos i les paraules, pel que fa al ritme, als silencis, a les pauses, que es dosifiquen perquè respirin paraules, versos i emocions. Mai, però, la bellesa formal del text no pot interferir o amagar el seu sentit. Tot i que s'espera que produeixi un efecte estètic, a través de l'estil, ha d'aconseguir sobretot que algú s'assabenti d'alguna cosa, que rebi el ressò de l'expressió íntima, del batec o el respirar de l'ànima del poeta.

Un cop vista la gènesi o el punt d'arrencada, cap a on va la poesia? Per a J. Margarit (2015): «la poesia té el punt de sortida en les pròpies vivències; però el punt d'arribada sempre és l'altre», ho proclama sovint quan parla. B. Bonet (2014) va dir, a propòsit de la publicació d'una de les seves obres: «La meua intenció és la de fer llum a qui em llegeix. Vull il·luminar una mica la realitat, donar un poc més de claror de la que té, fer-la notar». I va afegir en una altra ocasió: «La poesia és exactament això, aquest frenesí per fer-ho tot més lluent». C. Duarte (2012) manifesta: «La poesia em sembla una expressió essencial de l'ànima d'un país». I Meabe (www.cit.) argumenta així:

En la meua opinió, la poesia és com una xarxa que va més enllà del poema, atrapant realitats que tenen incidència en nosaltres. El poeta adreça la seva mirada a la vida (a la naturalesa i a la societat, als esdeveniments i a les persones, als espais lògics i als llocs màgics) i després, per mitjà de l'exercici d'assimilació, busca en el seu interior les paraules que donen compte dels delicats teixits que componen aquestes «coses de la vida» (la traducció és meua).

I què ofereix un poemari? Ofereix un recull de vivències, de records, de desigs, del pas del temps, de l'enyorança, de la nostàlgia, del dolor de la soledat i la tristesa, de l'amor i del desamor, de les coses explicables i inexplicables, i de la mort; cal que el poeta digui quelcom rellevant de la vida, de les coses, de les persones, i estimuli la capacitat de mentalitzar (funció reflexiva, en termes psicològics);

ha d'expressar, amb paraules precises, ordenades i no trivials (fugint de l'excés retòric, de l'ornamentació banal, del que pot ser sobrer), l'anhel de cada persona. Ho intenta a base de liquar, alleugerir i depurar els versos; els oxigena quan queden saturats, els poleix com un diamant per tal de mostrar-los més nets. I, evidentment, s'afanya per aconseguir la coherència com a condició imprescindible, evitant que els versos es contradiguin.

L'estructura o forma del poema està determinada pel tema i per l'ànim del moment del poeta. El to, el que reflecteix la realitat —que és quelcom així com l'estat d'ànim de les paraules— el tria ell, a l'hora d'expressar els sentiments i desvetllar emocions de la manera més nítida i profunda possible. En l'àmbit de la lírica, com en altres gèneres literaris, hi ha un plantejament-introducció (encapçalament, anècdota, uns primers versos assertius, com un estat de base o tesi, com la constatació d'un fet, d'un estat d'ànim); el nus, concepte, reflexió, antítesi; i la conclusió o desenllaç, a manera de síntesi, que desprèn alguna conseqüència general o personal i que és bo quan l'últim vers fa que el poema s'estengui sense fi. Aquest tancament no sempre resol el poema ni el poemari; de vegades es resol en un altre poema o queda obert perquè el lector ho tanqui; cal que sigui un final colpidor, sorprenent, d'alçada poètica; s'ha de percebre que creix, no només des de la mirada interna del poeta, sinó també des de la mirada externa objectivable.

Hi ha poemes que són descriptius, altres narratius, com també hi ha poesia propera a la prosa; n'hi ha de tipus més directe i proper, fins i tot poesia massa explicativa, biogràfica o autobiogràfica, contextual, intimista o social, tan diferent de la que té un estil més abstracte, conceptual, filosòfic, reflexiu. Que sigui més o menys reflexiva depèn des de quin posicionament s'articula el tema. Es tracta de temes lligats a les vivències, referits al dolor, al desconcert, al somni, a la incertesa, a la manca, al desig, a la renúncia, al pas inexorable del temps, al record, a la tendresa, a la vida, a la mort i d'altres. Aprendre a mirar i copsar la realitat subjectiva —i també la realitat objectiva— és fer observació i introspecció, passos que demana la producció poètica perquè pugui ser compresa i, després, ser expressada. També, però, el poeta busca sorpreses i reclama atreviment, explorar coses noves i dir-les, una a una, amb les paraules precises, imaginatives i

adequades per evocar en cada moment les imatges més suggeridores, les que desvetllin sensacions, emocions i sentiments fins a sacsejar, pertorbar, calmar, asserenar o, en tot cas, interpel·lar, segons la finalitat de cada poema i poemari, el que l'ha motivat al poeta a escriure, però amb la intenció de dir alguna cosa al lector produint alhora l'emoció estètica, la que surt de la música de les paraules mateixes.

M. DescLOT (2012), poeta, respon d'aquesta manera a la pregunta de què ha perseguit amb la seva poesia: «El que busco és remenar les paraules i fer-ne brollar l'espurna. No crec en una emoció externa de la poesia, sinó en l'emoció estètica, que surt de les paraules mateixes, l'emoció que surt d'allà dins, de la combinació de les paraules que has teixit». Vull entendre, però, que això és sense posar tot l'accent en la musicalitat, en detriment del que ha de dir, doncs la poesia ha de dir coses, i que s'entenguin; si no, el fracàs personal i literari, és total.

Amb l'interès de mostrar alguns aspectes explicitats fins ara, un tast de poesia ens pot permetre projectar, ni que sigui parcialment, el sentit que se'ls atorga als versos. Així ho vaig fer al poema *Enderroc* (L. Etxebarria, 2013): arrenco d'allò que veig i dibuixo la mirada cap endins; els objectes concrets i el camp semàntic dels mots em serveixen per explicar-me a mi mateixa i mostrar el paisatge interior en la vivència d'una realitat. L'anècdota ajuda a digerir-la millor a través d'allò que és present en la realitat psíquica, transitant dels fets materials observats a la realitat subjectiva.

Enderroc

Bigues podrides davant meu,
tot devastat.

Només resten algunes runes
en aquest espai desolat.

Fantasmes volant, carros
de records al seguici;
tot mort, malmès i descosit.

A recer del carrer,
el temps tempera
runes. Mirades i hores
se'm creuen, lentament.

Sotragades arreu,
quelcom rondina a dins.

Per fer-me gran, em faig engrunes.

Motius del poeta versus interès del lector

Molts i variats poden ser els motius pels quals els poetes escriuen les seves experiències vitals. L'escriptor de poesia té una manera especial d'observar i explorar les coses i, posteriorment, intenta posar la seva mirada artísticament, deixant la seva empremta particular, donant veu al seu univers poètic. I alhora el poeta ha de pretendre interessar al lector, aportar-li alguna cosa que vibri en ell, que és latent en el seu imaginari i en els seus sentiments.

Mantenir el to de la veu poètica requereix del poeta ser observador i receptiu. Endemés, sostenir-se en aquest estat de receptivitat i alhora de connexió amb un mateix, com més possible, és una tasca indefugible. De vegades aquesta veu inclou moltes altres veus, concentra diversitat de veus, la col·lectivitat al descobert o amagada; resulta ser com un calidoscopi de veus. M. A. Meabe (www.cit.) expressa per què escriu, què la motiva:

Parlar dels meus poemes és parlar de mi mateixa, i pot ser que parlar de mi mateixa suposi també parlar del lector [...] escric per endreçar les prestatgeries del meu interior, per posar al dia els meus records, per racionalitzar les meves pors, per analitzar les petjades d'una vida paral·lela, per no oblidar qui sóc. En aquest sentit, la poesia és una solució creada per la necessitat d'apacar la set i el pànic. I per fer front a la set i al pànic estenc la mà a la quotidianitat (la traducció és meua).

En aquest sentit la poesia és producte de la relació del jo amb la realitat, amb un mateix i els altres com a lectors.

J. Margarit puntualitza sovint quan es refereix als seus poemes (2012): «Amb el poema has de poder dir: aquest sóc jo, i si no ho pots dir, és que el poema no funciona». I reitera: «Que el poema et llegeixi a tu, que puguis dir: aquest sóc jo». I P. Cortès (ob. cit., p. 7) dóna la seva veu personal, concretant poèticament:

Assajo itineraris solcats de paraules, brostant sentiments i sensacions de capvespres rutilants i d'albades silencioses, per immiscir-me en senders lingüístics, deixant al descobert la por dels caminants que, a cel descobert, cerquen una llum en l'horitzó de la poesia» (pròleg signat per l'autor).

Com un veritable escultor de les paraules, el poeta ofereix al lector aquest plaer per al sentit, per a l'intel·lecte i per a les emocions, i vol que se senti al·ludit.

El poeta, des del silenci i la solitud, crea i recrea l'expressió íntima de la humanitat, de les seves vivències i emocions, del seu univers poètic. Vol fer sortir sentiments que són universals establint amb el lector la interacció necessària perquè l'emoció pugui ser compartida. Cadascú, per sort, fa la seva pròpia lectura, posa la seva mirada, com un tercer observador entre autor i lector, però com que el poeta se serveix de l'imaginari i els versos estan prenyats de significats, cal fer un esforç per interpretar-los, per desxifrar-los, per copsar les ressonàncies i les imatges que emergeixen, a través de les quals s'hi veu, s'hi olora, s'hi assaboreix, s'hi respira, s'hi sent. El significat compartit d'un poema no queda esgotat ni acotat a un únic context ni sentit, sinó que s'obre a tantes direccions com a cada lector li siguin suggerides les paraules (elements de valor simbòlic). Es pot dir que la poesia no necessita cap explicació, perquè el poema el fa també el lector, i té sentit si en té per a ell. Cadascú pot anar fins allà on el portin i li evoquin els versos.

Sovint el lector s'endinsa en el poema, aconsegueix que les paraules revisquin a dins seu i nodreixin els pensaments, la fantasia, les emocions; llegeix el contingut que dins d'ell es desvetlla, l'assimila, troba els sentiments que connecten amb el seu estat d'ànim i se'ls fa seus. Des d'aquesta connexió-*insight* el lector recrea els sentiments i té la possibilitat de crear, en el seu propi l'univers emocional, relacional i simbòlic, un nou significat, és a dir, teixeix i desteixeix tot cercant un «dir» diferent, un nou «llenguatge on habitar» —en veu d'A. Clapés (ob. cit.). El jo líric del poeta inclou el tu i el plural (alteritat de l'escriptura), i busca que d'aquesta interacció poeta-lector sorgeixi un nou poema.

Es fa palès, doncs, que la poesia demana la complicitat del lector, més o menys l'equiparable o versemblant a la complicitat de l'experiència del poeta que hi posa la veu. En aquest sentit es referma el mateix P. Cortès en el seu Pròleg (ob. cit., p. 8): «la bellesa no rau en la rosa sinó en els ulls que la miren». De vegades, però, la poesia fa por, creiem que no l'entendem, que no sabem com fer-la nostra i no gosem fer que circuli. Certament requereix una

sensibilització prèvia, però és possible aconseguir-la. Reclama, això sí, la lectura en solitud, deixant-se colpir per les paraules i les imatges. Com a exercici de travessar les paraules per descobrir-les, ha de commoure, perquè és emoció convertida en ritme, en imatge. Per això a l'itinerari poètic de cada autor ha de fer-se palès el mapa rítmic i visual. El poema decideix el seu mapa per buscar la forma i esbossar les imatges-paisatges mentals que amplien el contingut i obren a altres lectures, però sempre amb l'horitzó d'anar cercant el seu sentit; dit d'una altra manera, el vers ha de tenir ritme, ha de crear cadència, música, però el joc estètic de les paraules, la forma o l'estil, les metàfores o símbols, mai no han de passar per damunt del significat o del sentit, com he dit més amunt. La mètrica, la rima, les pauses, l'estructura (que conformen el ritme dels versos), junt amb l'assumpte, el tema o el contingut, són un tot indeslligable.

Les eines del llenguatge poètic

La qualitat concreta del llenguatge poètic, com a recer que relliga conceptes i reflexions amb sensacions i emocions, inclou l'estat de la ment i la possibilitat de transformar en pensaments i sentiments el malestar intern actual o les cendres del passat. Es materialitza en el llenguatge a base d'organitzar la sintaxi, la forma del so, el ritme, la musicalitat, les pauses, els silencis i el sentit, i també amb el paper que s'atorga a les imatges i les metàfores; com deia abans, s'ha de fer palès *un mapa de ruta*, el mapa visual i rítmic. És en el joc del desplegament lèxic, com a bon aliat a l'hora de jugar amb les paraules, on es concentra la qualitat estètica, creant les condicions per a establir una mena de *holding* adient, recreant els mots, triant-ne un i no pas un altre en un determinat context, amb el to anímic més escaient per a cada sentiment o emoció, d'acord amb les fases, moments i etapes del procés de construcció del poemari.

La intuïció i la introspecció són importants en l'exercici de bussejar en l'art creatiu de construcció d'un poemari; donar forma al llenguatge, cuidant la seva estètica i atorgant sentit al contingut, és l'equilibri necessari per alçar la veu poètica fins al possible, sense pretendre, però, anticipar o desvetllar abans d'hora el que es vol dir, per tal de no treure o minvar la força de l'impacte del final; això és no

tenir pressa per dir-ho tot o tot de seguida o donar-ho tot mastegat amb la finalitat de permetre assaborir cada vers, i potser serà en un altre poema que es trobarà la llum per entendre el sentit d'alguns versos que van quedar en la foscuria, en mig de silencis.

Els elements i eines (matèria primera) de la creació poètica provenen del propi univers poètic, de l'impuls interior del poeta i no de seguir els cànons establerts. Les imatges, els personatges i les situacions són instruments per sintetitzar i construir el regust de felicitat o infelicitat que destil·li el poema. Sempre l'important és que sigui creïble i millor encara si és poderosament creïble. Això ho apreciem sobretot quan és extrema la senzillesa i extraordinària la seva bellesa i sentit. L'haiku de la poetessa J. Raspall (2004, p. 189) és un exemple de la simplicitat exquisida amb què recull el que succeeix en el lloc i en el moment precís, amb el vigor del seu gest líric, com un cant madur:

La posta és lenta,
li pesa endur un dia
ple de desigs.

El que va modelant i modulant els versos és el fet d'anar guanyant territori cap endins, en un procés sempre inacabat i incomplet. Un poemari té un abans i un després, i encara que la coherència del contingut li doni una unitat, mai no és conclusiu. Acaba en el temps, però cada poema demana molta reescriptura; quan es llegeix des d'un altre angle o en un altre període de la vida, ja no diu el mateix. Però a més a més, la poesia no acaba mai, perquè la realitat no té fi. El poeta T. S. Elliot (1943), en *Quatre Quartets* ho expressa així:

No pararem d'explorar
i el final de la nostra exploració
serà arribar on vam començar
i conèixer el lloc per primera vegada.

Confluències entre experiència poètica i experiència psicoterapèutica

El desig i l'intent de comparar *l'aventura lírica amb el viatge psicoanalític*, tant des del punt de vista del *poeta-psicoterapeuta* com del *lector-pacient* ens permet trobar i sospesar les versemblances i pensar en els punts que tenen en comú, pel que s'elabora en

la ment d'un i l'altre, per crear, recrear i d'amollar-se tant en les vicissituds innombrables de l'experiència poètica com en les que són pròpies de l'experiència clínica.

Una mirada al voltant de *la creació artística literària* i de *la tasca analítica*, des dels rols intercanviables de l'autor i del lector, fa que ens situem en el posicionament de cada un d'ells, poeta i analista/psicoterapeuta, en les seves capacitats d'observació, escolta, intuïció i introspecció, respectivament. El poeta s'interpel·la a l'hora de recollir l'impacte de la seva realitat personal o de la veu col·lectiva i, llegint-la, després li dona sortida a través del poema. En el treball psicoanalític el terapeuta escolta, com a lector de l'experiència emocional del pacient.

Les similituds es basen en la manera d'aprendre l'ofici o és pel que tenen de procés constructiu i en els seus fonaments sobre el mètode de treball? L'escriptura poètica és un aprenentatge incessant i aquest aprenentatge exigeix el coneixement de tècniques i eines que afavoreixen el talent i la inspiració. Els poetes creen i recreen un món amb les paraules, recolzant-se en el seu propi món intern, en les seves reflexions, interessos, conviccions, sentiments i preguntes, fent un treball consciencios des d'allò que poua a l'inconscient. A l'ensem, aprendre l'ofici de psicoterapeuta i exercir la labor analítica comporta una àrdua formació, exquisidament artesanal, a partir de la manera de veure el món i de fer, en la pròpia exploració interior, un aprofundiment de les intuïcions expressades i validades sobre el psiquisme humà, en un procés sempre inacabat i incomplet, igual que els poetes, que mai no deixen de fer poesia, en el sentit que no l'exhaureixen mai.

Llegir i escriure poesia i exercir un treball psicoanalític requereixen del poeta, de l'analista/psicoterapeuta interpel·lar-se, ser observadors i estar atents a l'experiència emocional, establir diàleg amb un mateix, amb l'altre i amb la realitat interna i externa; en ambdós casos es tracta d'una aventura vital: llegir i escoltar, escriure i dir, rebre i donar, ni que siguin activitats controlades, mesurades i acompanyades. I quasi simultàniament, tant al poeta com a l'analista i psicoterapeuta els és ineludible la recerca del llenguatge en el fer i desfer, llegir i rellegir, re-citar, escriure i reescriure, elaborar i reelaborar, construir i reconstruir. Val la pena dir que

en la poesia es construeix i es reescriu per elaborar, per integrar, igual com es fa amb un relat al llarg de les sessions analítiques.

La comprensió més profunda en ambdues tasques no és racional sinó afectiva, emocional. Poeta i psicoterapeuta es fan i neixen pouant en el grapat d'experiències vitals emmagatzemades en regions de difícil accés, sobretot quan el replegament cristal·litza o s'esdevé el caos en moments de foscuria. Així tenim poemes que neixen de la tristesa, que es fan quan es pateix, que esclaten de la solitud. És aleshores quan poesia i treball psicològic tenen la funció d'organitzadors psíquics, mentals, emocionals, i poden esdevenir guardadors.

El valor i el desenvolupament de la producció poètica, en tant que dóna una dimensió de sentit a la vida humana, tot i els seus enigmes, prové de la possibilitat de *jugar amb les paraules*. La poesia busca i troba l'espai on el poeta *juga* amb elles, no com un fi en si mateix sinó com a vehicle d'expressió emocional que produeixi un impacte estètic. En el procés de construcció d'un poema s'intenta crear el *holding* semblant a les condicions que la mare proporciona al bebè per al seu benestar, identificant-se amb les seves necessitats (a la manera de Winnicott, 1971). Comparativament, en la pràctica psicoterapèutica, l'espai potencial es crea i recrea a cada sessió, en el marc adequat per observar el món emocional del pacient i les seves associacions lliures; és en aquest marc on l'analista/psicoterapeuta tria les paraules, té cura del to en les inflexions de la veu, en el sentit de l'humor de les seves intervencions, en la seva música. Així la seva tasca es converteix en una forma especialitzada de joc, estimulants pensament al servei de la comunicació afectiva i alleugerint el patiment. El *jo líric*, intimista i personal que arrenca de la pròpia experiència, té la comesa de transitar del jo al tu i al nosaltres en l'aprofundiment amb un mateix i en la millora de les relacions amb els altres, igual que l'acció terapèutica obre camins d'exploració, de construcció i de guariment. Ambdues, poesia i interpretació formulada guarden tresors que només tastem quan ens endinsem en el llenguatge vivíssim on s'entrelluca una claror i ens és donat de resoldre algunes esquerdes amb escletxes de llum i amb la part més esperançada de la vida.

Ara bé, el valor o manca de valor del treball poètic és subjectiu, com ho és qualsevol obra d'art, una peça musical, una pintura, una escultura o les arts

escèniques. Un poema pot no interessar ni emocionar gaire ni sempre, perquè el fet d'agradar és un element personal. Però també pot ser perquè no està a l'alçada, no funciona, no té res de contingut o no aporta res de nou. Si les paraules del poeta són imprecises, inadequades o estan farcides d'elements innecessaris, els ulls del lector ensopeguen i no extrauen res ni gaudeixen de res. En aquest sentit ambdós, poeta i analista/psicoterapeuta persegueixen l'objectivitat i cadascú, amb els ingredients que li són propis, intenta superar i transcendir el que és exclusivament subjectiu en quelcom comunicable quant a forma i significat. En veu de J. Sala (2014, p. 61): «podem dir que poeta i terapeuta s'esmercen en una mateixa finalitat, formalitzar i significar l'inefable».

L'analista/psicoterapeuta, com a professional avesat a escoltar, entendre, comprendre i crear, ofereix al pacient la seva interpretació, com a estímul per a les seves transformacions de manera que aquestes alleugereixin el dolor i, pas a pas, eixamplin les capacitats de treball i de gaudi.

Pel que fa a la possible sintonia de la lògica i la lírica que contenen el poema i la labor psicoterapèutica, al meu parer, al poema pot no haver-hi discurs lògic, en tant que pot no ser necessari i aleshores es fa més visible la predominança lírica. Reflexionant, però, sobre les sàvies paraules d'en P. Folch (2005, p. 18), psicoanalista, en el seu article *Lírica i lògica en el treball interpretatiu a l'anàlisi*, m'avinc a la bona sinergia d'ambdues en cadascuna d'elles, poema i interpretació analítica. Referint-se a la sessió analítica, ell diu que

la coexistència de lògica i lírica es fa conflictiva: la lògica esdevé un constrenyidor sever de la lírica, o aquesta una mena d'infant esquerp del qual la lògica ha de tenir cura. En el millor dels casos, vena lògica i vena lírica poden conviure en una relació de continent contingut successiva o reversible, en una relació seqüencial de nines russes.

I després afegeix, entenent com a divergència entre interpretació analítica i poema:

Però el treball interpretatiu té poc de comparable a l'activitat minuciosa, sovint perllongada, del poeta en aquest procés líric de treballar la paraula. El poeta pot arrodonir el seu procés líric, la gestió actualitzada del

poema en un temps elàstic, indefinit. Nosaltres hem de verbalitzar el nostre somni vigil en la instantaneïtat evanescent de la sessió, en el punt d'emergència on la nostra comunicació pugui ser més adient i efectiva, [considerant que] les diferències són incomparables entre paraula poètica i interpretació verbalitzada en aquest tercer temps del treball analític, però que les analogies i les coincidències es palesen en el primer i en el segon [temps] que jo intentava delimitar dins del conjunt del treball interpretatiu.

En la cura psicoterapèutica és de capital importància la paraula. I podria ser altrament que paraula sincera?, això és, paraula sense retòrica ni adulació, amb franquesa, puix que parlar amb llibertat és fer via a poder transformar-se un mateix. En la successió de sessions analítiques, en la mesura que proporcionen l'espai, en el *tempo*, es té la possibilitat d'analitzar lliurement, a través d'associacions, realitats que mai no havien estat reconegudes o suficientment mentalitzades. Comparativament es pot dir que el poeta s'abandona també a l'associació lliure? La poesia permet fer l'exploració del jo veritable? Fins a quin punt o extrem no mesura les paraules, manipula o modula la seva realitat interna en ares a privilegiar l'impacte estètic? Sense intenció de resoldre aquest dilema, és obvi pensar que el desenvolupament del treball poètic té una funció reflexiva i comunicativa entre el poeta amb si mateix i amb el lector en tant que permet prendre consciència de les vivències, relligar experiències, mitjançant les paraules, a la cacera de guanyar més interior.

La paraula oral i/o escrita del poeta conté elements subjectius, dóna valor i sentit al poema mitjançant el llenguatge simbòlic, i aquest ha de ser accessible per al lector a l'hora de connectar-hi, discriminar, diferenciar i integrar les seves experiències. L'anàlisi expressiva d'alguns poemes ens permet evidenciar com exploren i recullen aspectes inconscients, posen de manifest el món intern del poeta a la recerca de les arrels de la identitat, del jo; ajuden a pensar, a emocionar-se i a elaborar els sentiments. Així mateix el llenguatge simbòlic psicoanalític ens proporciona eines per tal d'elaborar processos interns i el pensament que l'analista/psicoterapeuta estimula, dóna qualitat real a l'existència de la ment i a la integració del si mateix, del *self* (corporal i emocional).

Construir en la paraula, amb la intuïció i la introspecció (des de *la rêverie*) és absolutament necessari tant en el treball poètic com en l'ofici de formular la interpretació analítica. El poema, igual que la intervenció psicoterapèutica, ha de dir just el que necessita, amb les paraules més depurades i exactes possibles. Cal anar pas a pas, en seqüenciar les estrofes i també en donar sortida, en el moment adient, al missatge interpretatiu; en un cas i en l'altre, és aconsellable fer intervencions curtes, que el contingut a verbalitzar no estigui saturat i es digui amb les paraules precises, imaginatives i adequades per evocar, una a una, les imatges més suggeridores que desvetllin emocions i sentiments, pensaments i sensacions. Alguns poemes demanen minvar, alleugerir, no concentrar el pes en una mateixa estrofa; des del vessant psicoanalític es tracta igualment d'anar al focus on s'emfasitza allò que dinamitza la reflexió i que pot tenir una transcendència més afinada i modulada. Ambdós autors, poeta i psicoterapeuta, treballen des de la seva mirada, des de la veritat, les propostes i demandes que emergeixen a través d'intervencions i/o interpretacions; fan les pauses i callen quan cal callar per tal de no desvetllar res desavinent abans d'hora, ni donar-ho tot fet, conduint a aconseguir que el lector-pacient tingui la possibilitat de connectar, aprendre a pensar i trobar el que ja porta a dins. J. Sala (ob. cit., p. 30) expressa que «No podem prescindir d'algun concepte de veritat: veritat com a simbolització del que s'està generant en l'actualitat de la sessió, però també veritat com a revelació del que és ocult».

Com he exposat anteriorment, el *jo líric* té en els seus fonaments la suma de lectures diverses, submergides en continguts i estils, alguns amb força connexió interna en el poeta, d'altres en relativa sintonia; introjeccions i identificacions que l'han configurat, elaboracions de la seva inspiració poètica, les posa al servei dels possibles lectors. I no sabem si es tracta només d'alguns poetes que s'acosten, connecten i s'endinsen intencionadament en el que és propi de la psicoanàlisi, pel fet que tenen referents representatius en el món dels professionals de la salut, potser perquè han estat significatius i han identificat en aspectes de la personalitat en haver conformat la seva identitat personal i com a escriptors. I per això basculen en la seva producció poètica des del manifest fins al silenci o ignorat,

en un incansable obrir espai al relat, a les hipòtesis, formulacions i construccions, per tal de donar pas a pensar l'impensable, i dir l'indicible.

N'hi ha, de poetes, que parlen entre ells, traven un diàleg a través dels segles i donen a autors i lectors la possibilitat de participar en recitals i debats poètic-literaris. En el camp psicoanalític les supervisions, les jornades professionals i les vinyetes clíniques tenen la finalitat de contribuir a la formació i d'avançar en conceptes i metodologia, alhora que il·lustren i s'aprenen mostrant estructures de personalitat que ajuden a discriminar aspectes malaltissos d'altres saludables.

Fruit de considerar la poesia des d'aquesta perspectiva d'autor-lector, que tracta d'explorar en l'espai interior el propi coneixement per mostrar-se o mostrar al món exterior, la pregunta: la poesia és útil, serveix per alguna cosa? El poeta M. Desclot (ob. cit.) va afirmar:

De servir, pràcticament no serveix per a res. No salva el món, no serveix per menjar, no soluciona les coses pràctiques. Però sí que té utilitat. A vegades, quan vaig a visitar els instituts, em pregunten què vull fer, amb la meua poesia. Jo els dic que m'agradaria que es pogués dir que he estat un poeta útil. O sigui, que sí que hi crec, en la utilitat de la poesia. Però definir aquesta utilitat se'm fa difícil. Potser és arribar a la intimitat amb les paraules, que permet una comunicació que va molt més enllà del que ens permeten les paraules de cada dia. Als estudiants els explico que la llengua que tenim en el diccionari és la que serveix per viure quotidianament. Però com que generalitza, no preveu les emocions personals. I les emocions sempre es produeixen en l'estat particular de la persona. Si vols comunicar-les, has de recórrer a una personalització de la llengua. I això és el llenguatge poètic. Així, és evident que la poesia serveix, i la prova d'això és que totes les cultures l'han desenvolupat. Els humans necessitem els llenguatges de l'emoció.

En canvi J. Margarit ens dirà en les seves converses espontànies que «la poesia és una de les coses que serveix més del món».

I encara algunes preguntes més sobre *la poesia* en relació amb les característiques de *l'acció psicoterapèutica*: es pot considerar la poesia com a eina de canvi, de transformació? és una pretensió

possible, o impossible? Per a M. A. Meabe (www. cit.) un cop reivindica en la poesia el valor del sentiment en la manera d'aprehendre les coses, «les coses de la vida», diu ella, expressa: «el que és canviar, la poesia no pot canviar res: ni la història, ni el present, ni la humanitat» (la traducció és meua). Sí podem afirmar que *poema i treball clínic* tenen un abans i un després. El poemari, tot i la unitat que pretén, mai no és conclusiu, com no ho és un tractament; encara que acabi en el temps, l'autoanàlisi i la revisió resten sempre vigents en cadascú. El viatge al desconegut i a la realitat d'un mateix, sigui convertint en llenguatge poètic l'experiència humana, sigui mirant-la des del vèrtex psicoanalític, són trajectòries vitals mai no acabades. I en aquest sentit són altament valuoses.

I per concloure, quina és l'essència de la poesia? Sens dubte, l'univers interior de la paraula, la força de la paraula poètica. L'essència de la poesia —que són les paraules, com ens deia Abelló (ob. cit.)— no és utilitària i s'allunya de la comunicació habitual. Un poemari pretén ser càlid, intens, emotiu, i va insistentment cap a les arrels de l'emoció. Parla de la potència de la vida i pot regalar moltes coses a la vida, per la força que genera i emergeix en ser *paraula poètica constituent* i perquè, pastada de creativitat literària, pot esdevenir consolació per a l'ànima. De vegades, però, es desestima, es minimitza aquest poder, quan es diu: «no em vinguis amb poesia» o «deixa de fer poesia i ves al gra», com també hi ha qui, en voler dimensionar-la en el seu valor, l'abranda: «digues-m'ho en vers». Tot i que la poesia té un caràcter minoritari entre el gran públic, l'ésser humà necessita de la poesia que tradueix el llenguatge d'expressions d'un mateix i dels altres, la poesia que furga en les fissures del pensament i en la condició de subjecte emocional, puix que són els elements subjectius els que donen valor al poema, de manera semblant a l'activitat clínica/terapèutica, tot i l'intent ineludible d'objectivar-los el més possible.

Des d'aquesta mirada *la poesia*, territori de creativitat, estimula a obrir una porta amable per contactar, assaborir tot l'encant i gaudir-ne, convida a estimar les paraules, tantes com en siguem capaços, per tal de contribuir a preservar una riquesa cultural aclaparada. I feta des de la veritat de l'experiència emocional, com una manera commoguda de veure el món i d'expressar-lo, com a lectura subjectiva i personal del que ens succeeix, la poesia serveix per

introduir en la soledat de les persones algun canvi, per cercar noves maneres de dir la llum i la ferida, per proporcionar un major ordre interior enfront del desordre o la confusió en determinades circumstàncies de la vida. Al meu parer, la poesia pot ajudar i ajuda a comprendre i interpretar el que hem viscut, el present i l'impuls de persistir; també potencia la voluntat d'endregar-se i endregar, de dins cap enfora i de fora cap endins, encara que en el procés s'experimenti un cert desequilibri i desordre, com evoco a través d'aquests versos (L. Etxeberria, 2015):

Primaveres curtes

-que el temps és poc

i massa paraules ens el buidarien

F. PARCERISAS

Has perdut aquells ulls tendres,
el color d'alguns records i el fil
de calma que et sargia.

Tens un llegat de núvols
coronant la branca aspra.
El que tens és poc i molt.
I entre les mans, la pluja.

Xopa, rastreges el cau d'ahir
Nua de flors, plena de plors,
t'afanyes a refer la pell
amb paraules, poques.

Allò foradat va amb tu
al fons de la vall;
i romans a la intempèrie
mentre ombra i llum es miren.
Sota l'esguard d'un brancall encara inassolible.

Lluïsa Etxeberria Azkune

[@] lluisaet@copc.cat

Referències bibliogràfiques

- ABELLÓ, M. (2008). Inèdit. <http://www.homenatge.barcelonareview.com>
- . (2014). *Tan sols la paraula nua*. Dia mundial de la Poesia.
- BONET, B. A. (2014). *Els ulls/La mirada*. Pollença, Mallorca: El Cabàs, Gall Editor.
- CLAPÉS, A. (1992). *Trànsit*. Col·lecció Poesia, n. 10. 1a edició. València: Edicions Alfonso el Magnànim. IVEI.
- CORTÈS, P. (2015). *Itineraris poètics*. ors, XI Premi Ciutat de Terrassa Agustí Bartra 2014. Lleida, Pagès editors.
- DESCLOT, M. (2012). Al cicle d'actes d'homenatge a Castellar del Vallès, entrevistat per Òscar Rocafort, recollit a www.núvol.com, el digital de la Cultura.
- DUARTE, C. (2012). *Els millors poetes catalans del s. xx*. A la presentació de la Col·lecció per a les escoles.
- ELLIOT, T. S. (1943). *Quatre Quartets*. Barcelona, Viena Edicions, 2010.
- ESQUIROL, J. M. (2015). *Resistència íntima: Assaig d'una filosofia de la proximitat*. Barcelona. Quaderns crema, Assaig.
- ETXEBERRIA, L. (2013-15). *Enderroc i Primaveres curtes*, del poemari en construcció.
- FOLCH, P. (2005). Lírica i lògica en el treball interpretatiu, a la *Revista Catalana de Psicoanàlisi*, volum XXII, n. 1-2.
- MARGARIT, J. (2015). *Des d'on tornar a estimar*. Barcelona: Ed. Proa.
- MEABE, M. *Agur*, a: Portal de Literatura Vasca. www.basqueliterature.com
- OLIVA, S. (2015). *Poesia i Veritat*. Barcelona. Edicions de 1984.
- RASPALL, J. (2004). Arpegis. *Batec de paraules*. Poesia lírica completa. El Cep i la Nansa, edicions. Vilanova i la Geltrú.
- RILKE, R. M. (1929). *Cartes a un jove poeta*, 1a carta, (2ª ed.) Barcelona. Col·lecció Nova Terra, 36, 1987. Traducció al català d'Antoni Pascual.
- SALA, J. (2010). Veritat, veracitat i virtuts epistèmiques en la relació analítica. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*. Vol. XXVII, n. 1, p. 39
- . (2014). Dins de la paraula. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*, vol. XXXI, n. 2, p. 61.
- SAMPERE, M. (2015). A l'entrevista feta al Canal 33.
- VINYOLI, J. (2008). Encara les paraules. Abans que neixi l'alba. A: *Poesia completa*. Barcelona: Edicions 62.
- WINNICOTT, D. W. (1971). *Realidad y Juego*. Barcelona: Gedisa Editorial, 1997.
- ZAMBRANO, M. (2014). Per què escrivim?. A: *El funàmbul. Per què escrivim?* Monogràfic N. 2, Revista de cultura, Associació cultural el funàmbul. Sant Feliu de Llobregat. La traducció i l'entrevista han estat realitzades per David Cuscó i Escudero.